

ПРАВОВА АКТИВНІСТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розкрито сутність та особливості правової активності як чинника формування громадянського суспільства. Проаналізовано ціннісний вплив прав людини на правову активність, правосвідомість і правову культуру. Визначено специфіку правової активності на етапі формування громадянського суспільства.

Ключові слова: правова активність, громадянське суспільство, права людини, цінності, перешкоди у формуванні громадянського суспільства.

Правова активність індивідів набуває свого змісту одночасно з формуванням нематеріальної складової громадянського суспільства, зокрема таких його ознак, як високий рівень правосвідомості та правової культури, ціннісне розуміння прав людини і права в цілому. Процес усвідомлення та прийняття індивідами такого типу поведінки є надзвичайно значущим для суспільств, що прагнуть стати громадянськими, тому розгляд означеної проблеми залишається актуальним на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Питання правової активності та прав людини у громадянському суспільстві аналізують такі українські й зарубіжні науковці, як Э. Арато, В. І. Безродна, М. І. Козюбра, Дж. Л. Коен, В. В. Нікітін, О. В. Петришин, Н. Рулан, М. Б. Смоленский, М. М. Цимбалюк [1; 3; 4; 7; 8; 11–13] та ін.

Метою статті є розгляд правової активності як чинника формування громадянського суспільства та визначення її специфіки на етапі його становлення.

У дослідженні правової активності як чинника формування громадянського суспільства ми виходимо з того, що правова активність може

бути визначена як цілеспрямована діяльність усіх суб'єктів правовідносин, що здійснюється для реалізації прав та законних інтересів останніх. Відповідно до такого поняття правової активності нею можуть володіти й такі суб'єкти правовідносин, як суспільні інституції (приміром, коли звертаються до суду за реалізацією своїх прав), і держава. Однак визначальною у процесі створення громадянського суспільства є правова активність осіб та їх об'єднань.

Не можна не погодитися з твердженням М. Б. Смоленського про те, що відсутність юридичного стрижня (*homo juridicus*) у правосвідомості людини визначає її пасивне ставлення до фактів поправлення прав і свобод [12, с. 200]. Таке пасивне ставлення виражається зокрема і в тому, що індивід не проти отримати належний захист порушеного права, але не має бажання особисто брати участь у цьому процесі. Разом із тим самовідсторонення від захисту права не є характерним для громадянського суспільства, в якому особа вирізняється готовністю до активних дій. При цьому підключення до процесу захисту права суспільних інституцій та державних структур, виступає результатом вибору носія права, а не умовою належного захисту останнього.

Як зазначає О. В. Петришин, чим пасивніше громадяни та громадські об'єднання, тим більшим має бути втручання з боку державної влади [8, с. 8]. Тому відсутність проявів правової активності індивідів породжує необхідність державного регулювання тих сфер суспільних відносин, які потенційно належать до простору громадянського суспільства. Разом із тим зменшення відповідного державного втручання повинне відбуватися поступово, з урахуванням ступеню розвитку соціальних відносин у певній сфері, реальної можливості впливу на останні з боку суспільних інституцій тощо. Тому слушним є твердження М. І. Козюбри про те, що і перехід України до розвинутого громадянського суспільства має здійснюватися на основі поєднання саморегулюючих процесів з досить активним державним регулюванням у соціально-економічній сфері [3, с. 9].

Інституції активного громадянського суспільства живляться ідеями громадянського обов'язку, політичної відповідальності та патріотизму.

Сформоване громадянське суспільство здатне захищати ці ідеали та цінності, тоді як громадянське суспільство, що перебуває в процесі становлення, лише прагне до них [6, с. 26]. У цьому контексті особливого значення набувають правова освіта та виховання, за допомогою яких правові цінності утверджуються у свідомості індивідів, а також формуються відповідні знання та вміння з реалізації прав людини.

Потрібно зазначити, що для створення нематеріальної складової громадянського суспільства і, зокрема, підвищення правової активності індивідів, повинна враховуватися ціннісна сутність не лише правових явищ, а й морально-етичних, особистісних сторін суспільства. Саме духовна складова суспільства передбачає не просто орієнтацію на загальнолюдські цінності, але здатність використовувати такі цінності як основу суспільного життя, опору для конкретної особи. Видається, у цьому контексті неабиякого значення набуває притаманне членам громадянського суспільства усвідомлення себе власниками прав людини, рівними на цій підставі з іншими індивідами, сприйняття людини дійсною вищою соціальною цінністю, а не частиною безликої структури і потенційною жертвою державного свавілля. Слушним є твердження про те, що допомагаючи громадянам усвідомити свою значущість, громадянське суспільство культивує психологію самоцінності громадян, виховує риси ініціативності, відповідальності, активності, сповненої свідомості власної гідності [13, с. 82]. Тому індивід, включений до простору громадянського суспільства, не схильний до відмови від активних дій з реалізації належних йому прав, заснованої на нерівноцінності сприйняття себе та тих індивідів, суспільних інституцій і державних органів, що протистоять йому в процесі реалізації права.

Специфіка правової активності на етапі формування громадянського суспільства обумовлена відповідними об'єктивними та суб'єктивними чинниками. До об'єктивних можна віднести: 1) відсутність налагоджених механізмів участі членів суспільства в управлінні державою; 2) відсутність налагоджених механізмів реалізації та захисту прав людини тощо. До

суб'єктивних, видається, належать: 1) відсутність звички до відповідної активної діяльності; 2) недостатньо високий рівень необхідних правових знань та навичок зокрема, а також правосвідомості й правової культури в цілому; 3) розшарування суспільства на групи за ціннісними орієнтаціями протилежного напрямку. Приміром, спрямованість однієї частини суспільства на перетворення його на громадянське, другої – на збереження існуючих соціальних відносин, третьої – на іншу модель суспільства тощо. Слід врахувати також і те, що деякі індивіди зорієнтовані на недовіру до відповідних змін, особливо у ситуації затягнутого трансформаційного періоду.

Так, багато дослідників відзначають внутрішню суперечність процесу формування громадянського суспільства в Україні, відсутність поступового створення та розвитку відповідних суспільних інституцій, громадянську пасивність тощо [Див., напр.: 1, с. 563; 7, с. 68-69]. Значний негативний вплив на процеси формування такого суспільства чиниться внаслідок неналежної реалізації та захисту прав людини як з боку державних структур, так і суспільних інституцій, окремих громадян. Цінність прав людини не утверджена у свідомості їх власників, і часто-густо останні не вважають необхідним долати перешкоди у реалізації певного права і не сприймають порушення права як зневажання своєї гідності.

Не можна не погодитися з тим, що одним із важливих і ефективних напрямків забезпечення реалізації прав людини в Україні має стати організація і здійснення належної правової просвіти громадян [2, с. 32]. Тобто перш ніж вимагати від носіїв прав відповідної активної поведінки, повинне відбуватися мінімально необхідне підвищення рівня правової культури, формування правових знань тощо. Адже далеко не кожний власник прав людини на сьогодні може перелічити ці права і тим більше пояснити, до яких органів та організацій слід звертатися йому у випадку їх порушення.

Правова активність індивідів на етапі формування громадянського суспільства залежить і від культурної особливості останнього, від менталітету людей, традицій та звичаїв тощо. Отже, можуть скластися культурні,

економічні, політичні протиріччя між концепцією прав і втіленням їх у правову дійсність. Звідси випливає, що при створенні громадянського суспільства за певною моделлю, потрібно враховувати відмінності, що пов'язані з національно-культурним контекстом впровадження такої моделі у дійсність.

Правова активність індивіда в умовах формування громадянського суспільства пов'язана здебільшого саме з рівнем правосвідомості та правової культури, оскільки ні законодавче встановлення переліку і механізмів реалізації прав людини, ні створення відповідних структур для їх захисту (судів, наприклад) не гарантують використання цих механізмів носіями прав. Тому деякі автори надають переважного значення індивідуалістичному аспекту і вважають, що вихідним елементом в конструкції громадянського суспільства є особистість, а до складових цієї конструкції відносяться всі численні інститути, що сприяють реалізації інтересів особистості [10, с. 69]. Однак видається, особистість, не включена у відповідну комунікацію, не може повною мірою бути основою громадянського суспільства, при відповідному ж включенні, рівну значущість набуває реалізація прав індивіда як самостійно, так і через суспільні інституції.

Слід зазначити, що при розгляді правової активності в умовах формування громадянського суспільства не можна обійти питання «зміни цінностей», актуального для українського суспільства. Потрібно звернути увагу не тільки на можливі подвійні ціннісні орієнтації людей, а й на те, як часто в останні роки здійснювалася їх переоцінка, піддавалися сумніву переконання, і до яких розчарувань приводили невиправдані сподівання. Тому виникають питання щодо спроможності та строків утримання прав людини на позиції цінностей в українському суспільстві, а також щодо прийнятності міжнародних стандартів з прав людини у повному обсязі та можливого обмеження переліком адаптованих до реальності прав, що володіють якістю реальної досяжності.

Так, деякі автори, не піддають сумніву, що саме з принципами універсальності й автономії зв'язана теза про права [Див., напр.: 4, с. 42; 14, с. 13]. Однак питання про універсальність прав людини є достатньо дискусійним,

і говорити впевнено слід тільки про універсальність прав як ідеї. Втілення, особливо законодавче, конкретних прав людини може відрізнятись, залежно від національно-культурного контексту. Для того, щоб права людини були реалізовані, діяли потрібне не тільки утвердження концепції прав у окремих державах, але й співпадання такої концепції з конкретними правовими, політичними та соціальними умовами, що існують у цих державах а також з ментальністю громадян.

У цьому сенсі часто підкреслюється, що індивідуалізм західного зразка фактично не відповідає діючим регулятивним соціальним інститутам, способам поведінки, яка формувалася протягом тривалого історичного часу та котра, по суті, інтегрувала суспільство [5, с. 18]. Тому висувається багато ідей стосовно особливого, власного шляху розвитку суспільства і держави, проте серед цих ідей доки немає рівної правам людини за силою і впливовістю, а також заснованої на таких цінностях, з якими погоджується більша частина суспільства.

Разом із тим не можна погодитися з твердженням, що ступінь розвитку цивілізованого суспільства, його правова культура визначається не стільки тим, наскільки досконалі чинні юридичні норми й інститути, скільки станом їх відповідності устоям суспільства [9, с. 250-251]. Відповідно до наведеної точки зору, якщо, приміром, устоям суспільства відповідає рабовласництво, закріплене у відповідних правових нормах, то це суспільство є достатньо цивілізованим і цінності, що проголошують рівність у правах людини, неприпустимі для останнього. У цьому контексті, як зазначає Н. Рулан, кожна культура має право на відносну автономію стосовно інших, при цьому взаємними зусиллями слід окреслити межі цієї автономності [11, с. 23]. Тому жодна держава не може зухвало і відверто нехтувати правами людини, пояснюючи таку ситуацію особливостями культурного розвитку, оскільки це породжує відсутність будь-якої загальної точки відліку для порозуміння між різними суспільствами та їх окремими представниками, і, відповідно,

конфлікти та протиріччя, що вирішуються неправовими засобами, за допомогою примусу тощо.

Слід зазначити, що наведене вище не означає необхідності стирання культурної різноманітності, як і диференційованості ідеї прав людини залежно від особливостей типу конкретних суспільства і держави. Так, впровадження прав людини у суспільні відносини, діяльність з їх реалізації тощо, повинні враховувати прийнятні для конкретного суспільства способи і підстави останніх. Але ідея прав людини залишається загальною, що не відкидає їх специфічного обґрунтування для певних держави та суспільства.

Незважаючи на те, що в українському суспільстві виявляється тенденція усвідомлення громадянами значущості прав людини, відкритими залишаються питання реалізації таких прав, як через державні механізми, так і через інституції громадянського суспільства, а також відповідної активності самих власників прав.

На нашу думку, підвищенню правової активності людини в умовах формування громадянського суспільства можуть сприяти ті чинники, що знаходяться у сфері її «внутрішнього життя», формують індивідуальну правосвідомість та правову культуру. Вирішальна роль у цьому процесі належить правовій освіті та вихованню, як обов'язковим, так і отримуваним через інституції громадянського суспільства – від сім'ї до політичних партій і громадських організацій. При цьому ціннісними орієнтирами правосвідомості повинні виступати права і свободи людини і громадянина.

Список літератури:

1. *Безродна В. І.* Становлення громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи / В. І. Безродна // Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. Вип. 15. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 562–565.
2. *Годованець В. Ф.* Правова просвіта як важливий елемент забезпечення процесу реалізації прав людини і громадянина в Україні / В. Ф. Годованець // Наукові записки. Сер. «Право». – Острог, 2001. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 31–35.
3. *Козюбра М. І.* Межі діяльності державної влади / М. І. Козюбра // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку : короткі тези доповідей та наук. повідомлень Республіканської наук.-практ. конф. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1995. – С. 7–9.
4. *Коен Дж. Л.* Гражданское общество и политическая теория / Дж. Л. Коен, Э. Арато ; [пер. с англ.] / общ. ред. И. И. Мюрберг. – М. : Весь мир, 2003. – 784 с.

5. *Кравченко Л.* Розбудова українського громадянського суспільства: крізь призму бачення окремих проблем / Л. Кравченко, М. Цимбалюк // *Право України.* – 2003. – № 10. – С. 17–20.

6. *Кресіна І.* Громадянське суспільство: відокремимо зерна від полови / І. Кресіна, О. Полішкаррова // *Віче.* – 2002. – № 4. – С. 23–26.

7. *Нікітін В. В.* Особливості формування громадянського суспільства в Україні / В. В. Нікітін // *Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць.* – Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2003. – № 2 (16) : у 2 ч. – Ч. 1. – С. 67–74.

8. *Петришин О. В.* Громадянське суспільство: особливості формування концепції та становлення / О. В. Петришин // *Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій.* – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 50. – С. 6–13.

9. *П'ятковська Г. А.* Співвідношення та взаємодія права і моралі в процесі регулювання суспільних відносин / Г. А. П'ятковська // *Правова держава : щорічник наук. праць.* – Вип. 8. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – С. 247–251.

10. *Резник А.* Личность и гражданское общество: опыт теоретического осмысления / А. Резник // *Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2002. – № 3. – С. 68–79.

11. *Рулан Н.* Юридическая антропология : учебник для вузов / Н. Рулан ; пер. с франц. ; отв. ред. акад. РАН, д-р юрид. наук, проф. В. С. Нерсисянц. – М. : Изд-во НОРМА ИНФРА-М, 2000. – 310 с.

12. *Смоленский М. Б.* Правовая культура, личность и гражданское общество в России: формула взаимообусловленности / М. Б. Смоленский // *Известия вузов. Правоведение.* – 2003. – № 1. – С. 197–204.

13. *Цимбалюк М.* Особистість як головна умова існування громадянського суспільства / М. Цимбалюк // *Підприємництво, господарство і право.* – 2004. – №2. – С. 82–84.

14. *Шевчук С.* Судовий захист прав людини: практика Європейського Суду з прав людини в контексті західної правової традиції / С. Шевчук – К. : Реферат, 2006. – 848 с.

Разметаева Ю. С. Правовая активность как фактор формирования гражданского общества.

Раскрыты сущность и особенности правовой активности как фактора формирования гражданского общества. Проанализировано ценностное влияние прав человека на правовую активность, правосознание и правовую культуру. Определена специфика правовой активности на этапе формирования гражданского общества.

Ключевые слова: правовая активность, гражданское общество, права человека, ценности, препятствия в формировании гражданского общества.

Razmetaeva Y. S. Legal activity as a factor in the formation of civil society.

The essence and characteristics of legal activity as a factor in the formation of civil society were solved in article. The impact value of human rights in a legal activity, sense of justice and legal culture were analyzed. The specificity of the legal activity during the formation of civil society was defined.

Key words: legal activity, civil society, human rights, values, obstacles in the formation of civil society.